

.....

Vörös Miklós

Az antropológia és a néprajzi kutatás politikuma

Hozzászólás Niedermüller Péter tanulmányához

Niedermüller Péter már évek óta úttörő szerepet játszik abban, hogy az angolszász eredetű kulturális antropológia és a jobbára Németországban elterjedt empirikus kultúrakutatás legfrissebb elméleteit a hazai szakmai közvéleménnyel megismertesse (Niedermüller, 1989). A *Replika* számára készített tanulmánya e törekvés programmatikus keretbe ágyazása: az írás egyszerre polemizál a politikailag inkorrektnek és elméleti megalapozottságát tekintve gyenge lábakon állónak minősített hagyományos néprajztudománnyal és vázol fel ugyanakkor egy nagyszabású alternatív kutatási tervet. A következetes tudományszervező alaposságával nemcsak a kutatás tárgyát (a mindennapi élet, az életvilág), locusát (Kelet-Közép Európa mai valósága) nevezi meg, hanem kritikailag elemzi a lehetséges módszertani és elméleti megközelítések (kognitív és interpretív antropológia) alkalmazhatóságát is.

A tanulmány egyik legnagyobb érdeme, hogy az újabb kulturális antropológiai elméleteknek Magyarországon ez idáig precedens nélküli átfogó és alapos áttekintését kínálja. Osztom Niedermüller Péter meggyőződését, hogy az interpretív antropológia szemlélete és megközelítésmódja termékenyítőleg fog hatni a hazai társadalomkutatásra. E paradigma újszerűsége nem azt jelenti, hogy a kultúrakutatás új "általános elméletét" kínálja, hanem azt, hogy képes a kulturálisan meghatározott emberi viselkedés változatos megnyilvánulásairól a korábbi megközelítéseknél nagyobb láttató erővel beszámolni, képes azokat

.....

"sűrűbben leírni". A mindennapi élet szerveződésének kutatása pedig különösen fontosá válik egy olyan időszakban, amikor a nagyratörő általános elméletek (grand récits) látványosan csődöt mondanak, absztrakt emberképek kínosan mesterkéltté válnak a társadalmi-kulturális világ sokszínűségével szembeállítva. A mindennapi élet gyakorlatának elemzése a társadalomkutatót olyan kontextusba helyezi, melyben a szubjektum és az objektum közötti hagyományos ismeretelméleti megkülönböztetés érvényét veszti: az antropológus vagy a szociológus ugyanúgy tagja a megfigyelt közösségnek, mint bárki más. Az életvilág nemcsak tudományos vizsgálódás tárgya, hanem megtapasztalt, átélt valóság is. Ezért a kutató csak pártos, elfogult részgazságokat (partial truths) közvetíthet; ugyanakkor megállapításai nemcsak az elefántcsonttorony könyvtárát gyarapítják, hanem a mindennapi életben való eligazodáshoz szükséges gyakorlatias tudáskészletet is. Ezek a gondolatok Niedermüller Péter tanulmányának magvát képezik, és ezekkel az alapfeltevésekkel csak egyet tudok érteni. Hozzászólásomban ezért csak néhány pontosító, kiegészítő észrevételt szeretnék tenni. Megjegyzéseim elsősorban az antropológiai és a néprajzi kutatás politikumára vonatkoznak.

Először arról lesz szó, hogy az autentikus kultúrák tételezése nemcsak a hagyományos néprajzkutatásban, hanem a klasszikus antropológiában is egyfajta politikai fegyver szerepét töltötte be. Ezt követően pedig arra hívnám fel a figyelmet, hogy bármiféle társadalom- vagy kultúrakutatás elkerülhetetlenül morális és politikai tett is, és ez vonatkozik a szociokulturális antropológia legújabb irányzatainak tevékenységére is.

1. A tanulmány első része egy allegória. Egy Közép- és Észak-Európában elterjedt kultúrakutatási szemlélet és gyakorlat német hivatkozási forrásokra támaszkodó kritikáját olvashatjuk, miközben egyértelmű utalásokból arra következtethetünk: a történet tulajdonképpen a magyarországi néprajztudomány státusáról szól. A szerző tudománytörténeti és ideológiai kritikai szempontból elemzi a "hagyományos néprajztudomány" meghaladásra ítélt paradigmáját. Ezzel az a célja, hogy bemutasson egy olyan tudományos szemléletet és tevékenységet, amihez képest világosan megfogalmazható az ellenpólus: az utóbbi évtizedek legbefolyásosabb kulturális antropológiai irányzatainak alternatívája. Az elemzés során a kultúrakutatás két kiválasztott irányzat-csokra (a paradigma szó talán túlságosan is a homogenitás látszatát keltené) két szorosan összefüggő dimenzió mentén kerül egymással szembe: az egyik a politika és a tudomány viszonya, a másik az elméletű igényesség kérdése. Most következő megjegyzéseimben mindkét problémakört igyekszem érinteni.

A dolgozat olvasójának esetleg úgy tűnhet, hogy szemben a hatalom szolgálatába állított néprajzzal, a kulturális antropológia, legalábbis tárgyalt irányzatai tükrében, politikamentes tiszta tudomány. Ezt a képet természetesen árnyalni kell. Egyfelől a magyarországi néprajztudománynak is létezik egy olyan tradíciója, mely elveti a "délibábos néprajzot", a hagyomány archiválásának, az elképzelt és idealizált múlt megőrzésének technikáját (lásd Hofer, 1973). Másfelől az angolszász szociokulturális antropológia is átesett azon a korszakon, melyet a különböző kultúrák romantikus esszencializálása jellemezett.

Először a megmentés romantikus motívumára szeretnék kitérni. A Nyugattal való találkozás következtében eltűnő kultúrák megőrzésének ígénye mindvégig a gyarmatosítást kísérelő büntudatból táplálkozott. Ennek következtében egyrészt megkezdődött a különböző afrikai, indián, óceániai kultúrák tárgyi emlékeinek nyugat-európai és amerikai múzeumokba hordása és ezzel együtt az anyagi kultúra néprajzi-antropológiai tanulmányozása;

.....

másrészt megszületett a folklorisztika, a narratívák és a nyelvben megnyilvánuló sajátos kulturális tudás gyűjtése. Itt nem csak az az érdekes, hogy az ún. primitív kultúrák és a paraszti kultúrák megőrzéséhez ugyanazokat a tudományos módszereket vetették be. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy mindkét tevékenységnek ugyanaz volt az ideológiai motorja: az érintetlen, ártatlannak képzelt és autentikusnak nevezett, a határokat nem ismerő nyugati civilizáció által veszélyeztetett kulturális zárványok kimerevítése. A hagyományos néprajzkutatás és az etnológia (mely a kulturális antropológia történetének szerves, ha nem is mindig vállalt része) a nyugati civilizációnak eléggé egybecsengő kritikáit termelte ki.

Az esszencializálás, a kultúrák időben változatlan és térben mozdulatlan szerves egészként való tételezése sem csak a hagyományos néprajzkutatásra jellemző. Minden olyan törekvés, mely azzal az ambícióval lép fel, hogy egy monográfiában összefoglaljon egy kultúrát, szükségképpen lemond a történetiségről, illetve a kultúra változékonyságának és változatosságának bemutatásáról.¹ A funkcionalista antropológiára ugyanúgy jellemző volt a "néprajzi jelen" szemléleti kiindulópontja és technikája, mint az azt megelőző, az anyagi kultúra tárgyainak (vö. tárgyi néprajz) vagy a narratíváknak, mítoszoknak (vö. folklorisztika) gyűjtésével foglalkozó irányzatokra. A "néprajzi jelenidő" egyszerre módszertani megközelítés és irodalmi stílusesszék. Azt jelenti, hogy az antropológus vagy néprajzkutató leírásában a vizsgált (primitív vagy paraszti) kultúra megegyezik a nyugati civilizációval való találkozást közvetlenül megelőző, "érintetlen" prekapitalista, prekolinialista állapotával. Azt is jelenti, hogy a kultúra az, amit az antropológus avagy a néprajzkutató elmond róla (vö. Clifford, 1983), egy kultúra azáltal rögződik, merevedik ki, zárványosul, hogy leírják.

A klasszikus antropológia, éppúgy, mint a hagyományos néprajztudomány, különös módon egyszerre konzervatív és radikális. Konzervatív, mert egy (primitív vagy paraszti) kultúra történetének egy bizonyos keresztmetszetét, panorámáját tekinti autentikusnak, és ezt a képet próbálja kimerevíteni. Ugyanakkor radikális, mert a nyugati civilizáció és a kapitalizmus társadalom- és kultúrakritikáját kínálja. A két politikai beállítódás úgy kapcsolódik össze, hogy egy egzotikusnak, ősi, érintetlennek tekintett távoli vagy távolodó kultúra autenticizált képét idézik meg és használják fel a saját társadalom kritikájához. Az mindig a makropolitikai konstelláció és a történeti kontextus függvénye, hogy melyik oldal tesz szert nagyobb politikai jelentőségre, a konzervatív vagy a radikális.

2. A néprajztudománynak és az antropológiának nemcsak a makropolitikához fűződő viszonya problematikus. Maga a tudományos tevékenység is rejt magában olyan morális problémákat, melyeknek fontos politikai vetületei vannak. A gondolkodás morális telt: a tudományos gondolkodás olyan emberi viselkedés, mely más emberekhez való kapcsolatunkat is befolyásolja (Geertz, 1968). Ebből következően nem az a kérdés, hogy politizálunk-e társadalomtudományi vagy bölcsészeti kutatásunk témaválasztásával és felhalmozott ismereteink közzétételével, hanem az, hogy miként politizálunk velük.

Az antropológus (és hasonlóképpen a néprajzkutató) tevékenységét sűrűn átszövik különböző politikai töltetű megfontolások. Egy idegen kultúra helyszínen való tanulmányozása, vagyis a terepmunka, morális és politikai szempontból is számos problémát vet fel. Amennyiben az antropológus kellő távolságtartással, objektivitásra törekedve szemléli a tanulmányozott kultúrát, könnyen érheti az a vád, hogy maguk az emberek nem is érdeklik őt, csak laboratóriumi "kísérleti személyeknek" tekinti őket. Amennyiben az

.....

antropológus abba a hitben ringatja magát, hogy a bennszülöttek barátjukként befogadják őt, tudományos tevékenységének hitelessége csorbul. Mióta a kulturális antropológia kifejlesztette módszertani megkülönböztető jegyét, a résztvevő megfigyelés technikáját, a reflexív gondolkodás és az élményszerű átélés közötti finom választóvonalat az antropológusok folytonosan átlépik.

Ha az antropológiai tevékenységnek ezt a mikropolitikai, a terepmunka státusát érintő dimenzióját jobban ki szeretnénk bontani, érdemes röviden megvizsgálnunk néhány újabb, a hetvenes-nyolcvanas években fontos szerepet játszó antropológiai irányzat implicit politikai alapfeltevését – ideiglenesen nevezzük ezeket, Niedermüller tanulmányának kategorizálásával egybecsengően posztklasszikus vagy posztkolonialista irányzatoknak. Kétségtelen, hogy ezek közül első megközelítésben az akcióantropológia és a posztmodern antropológia politikailag jobban elkötelezett, az interpretív és a kognitív antropológia pedig inkább igyekszik a politikamentesség látszatát kelteni. A négy irányzat közül az akcióantropológiának nincs saját karakteres elméleti megalapozottsága, inkább humanisztikus gyakorlatával tűnik ki. A kognitív antropológiát pedig voltaképpen problematikus posztklasszikus irányzatnak nevezni.

A kognitív antropológusok ugyanis jóval az interpretív fordulat előtt, a hatvanas évek elején kezdtek el publikálni, sokkal több közülük van a strukturalizmushoz, mint a különféle posztstrukturalista irányzatokhoz. A kognitív antropológusok szemében egy adott népcsoport kultúrája nem más, mint egy sajátos tudáskészlet, minden kultúra egy-egy enciklopédia. Az antropológusnak az a feladata, hogy bennszülött informátorai segítségével összeállítsa az adott kultúra enciklopédiáját. Csak ő képes arra, hogy a bennszülöttek által egyenként ismert parciális kulturális tudásdarabkákon túl a kultúra "mélyén" található, közösen birtokolt tudást is megragadja. Mivel a kognitív megközelítés szerint a tudás a nyelven keresztül reprezentálódik, az antropológiai vizsgálódás elsősorban a nyelvben megjelenő osztályozási modellekre, taxonómiai struktúrákra irányul. A kognitív antropológia azonban nem képes számot adni a kulturális tudás nem nyelvi jellegű kommunikálásáról. Formális, logikai modelljei nem tudnak mit kezdeni azzal, hogy egy jelnek a kontextustól függően többféle jelentése is lehet, és azzal sem, hogy nem nyelvi típusú ismereteket, például az érzelmek kifejezésének vagy a test használatának különböző kulturálisan meghatározott módjait is el lehet sajátítani, habituális viselkedésen keresztül meg lehet tanulni.

Mi tehát a politikai tartalma ennek a megközelítésnek a politikamentesség látszata ellenére? Az, hogy a klasszikus antropológiai elméletekhez hasonlóan az antropológus "objektív" nézőpontját, sajátos szakmai tudását, tudományos modelljeit részesíti előnyben. A politikai gyarmatosítás korszakának lezárultával a tudományos gyarmatosítás jelensége még nem tűnik el, a tudományos ismeretek begyűjtésének mechanizmusai ugyanazok maradnak. Megmarad az az alapfeltevés, hogy legtöbbet megtudni egy adott kultúráról nem a helyszínen lehet, hanem egy nagy nyugati (többnyire angolszász) egyetem könyvtárában.² A tudományos kutatás elsődlegességét szem előtt tartva a kognitív antropológusnak sem érdeke, hogy bennszülött informátorai szociális körülményeivel foglalkozzon, vagy hogy eltűnjön a centrum–periféria viszony újratermelésének ezen az újabb technikáján.

Ez sokkal inkább foglalkoztatja az akcióantropológia művelőit. Számukra az az alapvető kérdés, hogy kinek az oldalán áll az antropológus. Válaszuk egyértelmű: az antropológus-

.....

nak mindig a tanulmányozott népcsoport érdekeit kell képviselnie, életkörülményeik javítása iránt politikai elkötelezettséget kell vállalnia. A politikailag öntudatos antropológus számára az emberi jogok minden körülmények közötti érvényesülése iránti harc fontosabb, mint a szakmai karrier; a tudományos tevékenységet is az ügy szolgálatába kell állítani. A tudományos megismerés bevett adatgyűjtő módszereit az idegen embertársainkkal folytatott dialógus gyakorlatának kell felváltania. A "lelkiismeret-ébresztés" és az "érzékenység-tréning" voltak az akcióantropológia hetvenes évekre eső csúcskorszakának sokatmondó kulcsfogalmi. A "felszabadítás teológia" mintájára ekkor született meg a "felszabadítás antropológia" mozgalma is (vö. Huizer, 1979).

Az akcióantropológia politikai alapállása abban kétségtelenül eltér a különböző klasszikus irányzatok szemléletétől, hogy nem egy autentikusnak és homogénnek tételezett kultúrát szándékozik megmenteni, hanem konkrét emberi életeken szeretne könnyíteni.

A hetvenes évek radikálisai közül a nyolcvanas években sokan a kényelmesebb egyetemi karriert, a professzionalizmust választották. A cselekvést felváltotta a gondolkodás, a politikum kimerül az intellektuálisan hangolt kultúrkritika gyakorlatában. A posztmodern antropológia radikális irányzata számára továbbra is az a cél, hogy dialógust folytasson a mássággal, hogy hangot adjon a történelem peremére szorultaknak. Az akcióantropológia szelmalomharca helyett a posztmodernnek azonban inkább egy új szemlélet fokozatos elterjesztését, a multikulturális, plurivokális valóság elfogadtatását tűzik ki célul. Azt is mondhatnánk, hogy forradalom helyett inkább egyfajta széles értelemben vett oktatási, népnevelési reformban gondolkodnak.

A saját társadalom kritikája a posztmodern antropológusok számára sem valamiféle autentikusság megidézésére épül, hanem a társadalomban fellelhető autoriter gondolkodási modellek és ideologikus gyakorlatok leépítésére. Azonban nem egyes emberi életek vagy kisebb népcsoportok megmentését, szociális felemelését tűzi ki célul, hanem a nyugati civilizációkban élő milliók gondolkodására kíván befolyást gyakorolni. Figyelembe véve a posztmodern erősen intellektualizált, irodalmias nyelvezetét, ez nem megy könnyen: minden avantgarde mozgalom hasonló problémákkal küzd.

A posztmodern irányzatok elődjének tekinthető interpretív antropológia megállapításait is nehéz a köznyelvbe átfordítani és a mindennapi gyakorlatba átültetni; nem utolsósorban amiatt a néhol filozofikus, néhol választékosan irodalmi nyelvezet miatt, melyet az irányzat megalapítója, Clifford Geertz terjesztett el. Az interpretív antropológiát kétségtelenül jobban foglalkoztatja az ismeretelméleti problémák artikulálása, mint a politikai elkötelezettségeké. Annak megértését tűzi ki célul, hogy miben sajátos egy adott kultúra hordozóinak világlátása, világértelmezése, kozmológiája. Az értelmezés értelmezésének technikája a geertzi megfogalmazásban a "benszülött válla fölött olvasás" (Geertz, 1988), kísérlet arra, hogy a benszülött nézőpontjából hozzuk létre az őt körülvevő világ egy olvasatát, rekonstruáljuk a számára releváns valóságot. Ez a valóságkonstrukció azonban két különböző, az egyenlőtlenséget érintő vonatkozásában is politikai jellegű problémákat rejt magában. Egyrészt az antropológus, mikor egy idegen, "egzotikus" világlátást interpretál, végül is elkerülhetetlenül a saját értelmezését, olvasatát hozza létre, elszakadván a terepmunka interszubjektív valóságától. Ez szükségképpen elfogult és torzult lesz, újratermeli a valóságdefiniálási helyzetek közötti egyenlőtlenséget; még akkor is, ha olvasatát esetleg a benszülöttek többsége nem érzi pontatlannak vagy igazságtalannak.³ Másrészt egyetlen kultúra sem homogén, tagjai különféleképpen tapasztalják meg, élik át az őket

.....

körülvevő világot. Minden kultúrában léteznek domináns világértelmezések és alternatív valóságképek. Az ezek közötti választás tehát nemcsak az adott kultúra antropológus általi homogenizálásához vezet, hanem a valóságképek és az értelmezők közötti egyenlőtlenség fenntartásához, legitimálásához is. Természetesen egy kultúrában nemcsak valóságkonstrukciók léteznek, hanem valóságos társadalmi-gazdasági viszonyok is. Híába állítja Baudrillard, híres példájában, hogy Ronald Reagan csak egy elnököt játszó színész, egy szimulakrum, ha gazdaságpolitikája, így vagy úgy, milliárdok életét érintette.

3. A társadalomtudományi tevékenység és a mindennapi élet valósága között tehát, mint azt a fenti példák is mutatták, kontinuitás létezik. Erre legerőteljesebben éppen azok a morális és politikai problémák hívják fel a figyelmet, melyek a társadalomtudós vagy a kultúrakutató vizsgálódásának mindig is szerves részei voltak. A mindennapi élet gyakorlatának kutatása azért különös jelentőségű, mert ez a kontinuitás működési terét képezi, mert folytonosan visszahelyezi a társadalomtudóst (antropológust, néprajzkutatót, szociológust stb.) az átélt, megtapasztalt társadalmi-kulturális valóságba. Ez a valóság sokszínű, változatos és állandóan változó, és erről a heterogenitásról, változékonyságról számon adni mindig kihívást jelent az autoriter, a kizárólagos igazságok felmutatására és érvényesítésére törekvő elméletek és ideológiák számára.

Jegyzetek

1. Ez természetesen felveti annak a problémáját is, hogy mit nevezünk kultúrának, hogyan határozhatjuk meg a határait, és melyek e homogenizálás következményei. Ennek tárgyalása azonban messzire vinne az eredeti gondolatmenettől.

2. Mintha elegendő volna begyűjteni az étlapokat ahhoz, hogy tudjuk, milyen ízelményeket kínál egy fogás.

3. Hogy hasonlatunknál maradjunk, az antropológus, mint egy jó étteremkritikus vagy borszakértő, képes lehet arra, hogy szuggesztív beszámolót adjon az ízelményekről, de értékelése sosem lehet végleges, és nem helyettesítheti másokét.

Irodalom

Clifford, J. (1983): "On Ethnographic Authority." In: *Representations*. 1. 118–146.

Geertz, C. (1968): "Thinking as a Moral Act: Ethical Dimensions of Anthropological Fieldwork in the New States." In *Antioch Review*, 18. 2. 139–158.

Geertz, C. (1988) (1973): "Sűrű leírás: út a kultúra értelmező elméletéhez." In *Misszionáriusok a csónakban*. (Szerk. Vári András), 13–61.

Hofer Tamás (1973): "A Néprajzi Múzeum tudományos és muzeológiai kapcsolatai." In: *Néprajzi Ertesítő*, 55. 73–79.

Huizer, Gerrit (1979): "Anthropology and Politics: From Naïveté Toward Liberation?" In *The Politics of Anthropology: From Colonialism and Sexism Toward a View from Below*. (Szerk. G. Huizer – Bruce Mannheim), The Hague: Mouton Publishers.

Niedermüller Péter (1989): "A néprajztudomány válaszútjai, avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái." In *BUKSZ (Budapesti Könyvszemle)*, 1. 1. 79–84.